

Щоденник (скорочено)

Олександр Довженко

ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА

1941

Обірвані брудні румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених і стали бити. Це було огидне видовище і символічне. Полонених німців били жінки і діти, і конвоїри нічого не могли вдіяти. Жінки були злі і страшні, сама ненависть. Полонені мовчали, бо знали, що давно вже заслужили ще гіршої кари.

— ...Я тільки зольдат...

— От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати, потрібні просто люди.

Чим більше німці боялися населення, тим більше його нищили. Філософія нищення у тих, хто відступав,— підривали заводи—гіганти, палили хліб.

Фашисти прикрили свій наступ нашим населенням. Його гнали перед собою. Чути було голоси жінок: "Стріляйте по нас, не жалійте! Рятуйте себе і Україну — скривавлену Матір!" Німці відкрили церкви, школи, де вчили німецької мови і закону божому.

Гине Харків. Населення тікає від голоду. Висять повішені.

Коло Запоріжжя німці посиляли по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли.

1942

"Змучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців..., цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многостраждальної України".

Допитують начальника партизанського загону. Він мовчить. Йому обіцяють катування: обрубати руки, виколоти очі і т. д. І тоді воїн сміється з окупантів, бо безсмертний. Душа його вільна, і її не купити і не завоювати.

Скрізь наші пацюки і мишей. Це злидні.

"Основна ідея — непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби". Мина Нечитайло після жахливих катувань звернувся до німців з такими словами: "Плохі ваші діла. Ви діло програли".

Робили німці очну ставку полонених партизанів із кимось із рідних, а ті, не здригнувшись і не змінившись в обличчі, відповідали, що не знають цю людину, вперше бачать. Це свідчить про їхню велетенську духовну силу. "Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно".

Усі йшли на схід, а дехто не міг пройти мимо своїх осель, залишався на горі і сором матерям дезертиром. Потім не витримував знущань німецьких окупантів і йшов у

партизани.

"Дівчата — краса землі нашої... Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і ненависних передчувань вагітності од ворогів".

Люди не раділи своєму звільненню. У них не було на це сили. Вони були бліді, змучені, й на них лежало тавро ганьби, знущань, морального розкладу.

Самогубства німців.

У бабусі в клуні був шпиталь. Коли питали, чи не страшно їй мертвих, відповідала, що тепер живі страшніші. "Німецькі офіцери — скоти і мерзотники як на підбір... Перед ними тремтіло наше населення і німецькі солдати теж".

Корів гнали на схід. Вони вмирили, і над ними плакали баби, згадуючи, як пестили і мили їх, готуючи до виставки.

Горить село. Зима. Вибігає з хати боса дівчина, за нею женуться німці. Не наздогнавши, вбили.

"Що ж буде з народом нашим? Виживе він у цій страшній війні чи загине од німців, од хвороб, од вошей, од голоду, знущань і катувань, і прийдуть свої, і гинутиме він від розстрілів та засилань за участь у співробітництві. Чи пропадуть марно наш і жертви?"

Людська душа — це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий — уже більше не поміститься. Тому в якийсь момент людині стає усе байдужим. Дійсність страшніша за всяку уяву. "Книги і фільми про нашу правду, про наш народ мусять тріщати од жаху, страждань, гніву і нечуваної сили людського духу".

Бійці так втомлювалися, що падали в сніг при 22 °С морозу і тут же засинали. Їх треба було будити, щоб не позамерзли.

Треба зобразити в п'єсі чи романі такого пишномовного суб'єкта, у якого кожен крок розрахований на ефект, пафос і "глибокомисліє". Або товстого, жирного "журналіста", якому байдужа доля українського народу і людини зокрема. "Це в;оша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувалися вперед... А піді просунься сам, падлюка".

"Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби земна куля влетіла в якікує криваву божевільну туманність". Тема війни на довгі роки стане основною для мистецтва. "Україна мусить родити най-сильніші твори про народу війні, бодай один твір. Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!"

"Краще вмерти — загинути героєм, ніж жити рабом".

Вивозять усе зерно до Німеччини. На обліку все — кури, поросята.

Коло села табір полонених. Б'ють жінок, які приносять їжу і кидають за колючий дріт. Полонені втратили людську подобу. їм кидають дохлих коней, і вони розривають їх зубами. Тиф.

Ніхто в селі не згоджувався бути старостою. Призначили полоумного. Німці переконують, що прийшли остаточно. Кличка "Іван" для всіх.

Двоє поранених бійців забрели до оселі старої жінки. Вона їх нагодувала, перев'язала рани і залишила у себе. Сусідки навідувалися, приносили молока. А одна

побігла в управу й виказала. Прийшли німці, спитали, що за люди. Жінка сказала, що це її сини поранені, затулила собою. Просила людей, щоб визнали їх за її синів. Хтось сказав, що вона бреше. Бійців розстріляли разом із безсмертною матір'ю своїх синів, "що десь на фронті німців б'ють і матір споминають".

"Найдися, письменнику, рівний талантом" красоті матеріної душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері".

Безсоромність у фашистів безмежна. Роздягаються догола, дають жінкам прати одяг.

Треба якось показати у фільмі таку сцену. Біля села табір за колючим дротом. Військовополонені в жахливих умовах. Стережуть набрані з числа зрадників. Підходить один із вартових, починається тиха, але гостра своєю ненавистю розмова. Нарешті вони не витримують і зчіпляються битися через колючий дріт, говорячи про владу, соціалізм, колгосп, про історію, про Сибір. "Це символічна одвічна картина: многосотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої, тернистої дороги".

Раптом обох знаходять мертвих — в обіймах, обкручених дротом.

Людей використовували як тяглову силу, як коней.

Сьогодні всі газети переповнені описами таких жорстоких фактів, таким жахом людських страждань, що викликає вже не гнів, а огиду й обурення. Те, що робиться, не вміщається ні в одну душу і вміститися не може.

Є загроза того, що після війни з'явиться письменницька пошесть на побутово—описове читиво. "І, може, зараз уже слід продумати далішні шляхи нашої літератури".

"Народу треба показати його зсередини, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні, і показати йому шляхи і перспективи. Народ треба возвеличити, заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б на десять колін. Щоби вправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму".

Питаю, що пишуть, що фотографують кореспонденти. Кажуть, що увічнюють страждання народу, трупи, порізаних і побитих. Говорю, що це ж страшно і гидко. Може б, не треба більше жаху, адже мертвих не повернеш? "Треба жити чимсь добрим. Ви нам про добре напишіть та научіть нас доброму і красивому. Хочеться радості хоч крапельку... Пожалійте нас".

Треба написати про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою інтелектуальну верхівку, яка кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, залишаючи свій народ темним і немічним на фоні передової культури. Слід написати про відсутність вірності, легку асиміляцію і безбатьківщину. Пригадати занедбані пам'ятки старовини, розбазарювання ЛаЕфи, занепад музеїв. Витравлюється все українське в Художньому інституті. А ще написати

"про безбатченків, і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях".

Треба змалювати оцю точну і правдиву неприглядну картину, подати її уряду, щоб після війни по-новому підходити до свого культурного господарства. "Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів, шкідлива і ворожа інтересам народу. Однаково, свідомо чи несвідомо, бо не хлібом, і не цукром, і не бавовною, і не вугіллям єдиним буде жив чоловік..."

Треба написати про українську жінку, про її довгий, але почесний шлях від плачу Ярославни до трибуни Верховної Ради. Про її роль у красі ланів, у чистоті сортів рослин і худоби. Згадати Ганну Кошову. Про ті страждання, які довелося винести підчас війни,— тяжку роботу, голод, образи, ганьбу, долю дітей і навалу ворога.

Треба написати і про "дівчину в шинелі, про сестру милосердя, сестру—жалібницю, про партизанку, про зв'язківця. Ти красива в своїй незграбній шинелі, і нам жалко тебе. Ти викликаєш почуття жалю, хочеться поклонитись тобі, дівчинко, що витягаєш нас з бою, що несеш нам добрі вісті, що годуєш нас".

"Сьогодні паска. Найпоетичніше свято людей, що обробляють землю... Свято весни, свято тепла, свято оживання життя, роду — народження, продовження". Люди у цей день були незвичайними — раділи, ніхто не здійснював крадіжок, вбивств, навіть не лаялися."

"Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади... Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржиком".

Сталося найстрашніше, чого так боявся. На південному фронті стали потрапляти в полон разом із німцями українці. Їх розстрілюють. "Проклятий Гітлер! Скільки ж народу спантеличить і загубить, скільки сліз, скільки буде розстрілів і які страшні козирі знову даються негідникам... сміттю, мотлоху людства вперед на много літ, скільки поживи для помсти і нищення народу".

Інколи дехто з тих, хто цитує Кобзаря, "нагадують мені чортів, що знаходять у святому письмі тексти на свою користь".

Думаю, що змарнував своє життя, віддавши його кінематографії. Адже доводиться часто співпрацювати з людьми, що ненавидять тебе і твій народ, роблять його нещасним. Може, краще б було віддати свої сили письменству, адже скільки лежить ненаписаних творів, як ненароджених дітей.

А так викинуть і мої плівки, і мене за непотрібністю, ім'я ж понівечать якоюсь облудною брехнею і злом, що є основою їхньої душі.

Йшли з милим Андрієм Малишком і зустріли дівчаток у військовій формі. Як жаль, що страшна війна втягує в себе "все живе, молоде, здорове і з'їдає".

Коли подумаю, що навіть якийсь мізерний поетик Н збирається розстріляти мільйони українців, стає страшно. "Скільки ж темної шушвалі ненавидить наш народ".

Левко Цар вважає, що висилати людей з країни до чужих холодних пустель — це

злочин. "Отак—от повисилаємо одне одного, а хто буде радіти. Той, хто боїться нас, не вірить нам? Той, хто нас не любить?"

Народ — складна істота. Бувають у злочинців діти — квіти. Бувають і в героїв діти казна—що. А воно все одно море людське.

Якось заговорив із друзями про словник український і про історію. "Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас? "

Промовці закликали бити німців, рятувати народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда, а самі питали один одного, хто ж це такі, ті Байда, Сагайдачний...

Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться звідусюди і заповнять її замість померлих та загиблих. "Чи так і лишать там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Вкраїна, а щось таке, що й подумати сумно".

Хотів подати заяву до Комуністичної партії, але нікому. "Я не бачив там чистих рук".

"Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним,— це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Де рости слабодухим і запроданцям, як не у нас? Не вина це дезертирів, а горе. Не судить їх треба, а просить пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час. Хто судитиме? Брати—слідчі з трибуналів, що розпивають горілку у їдальні, з непривітним поглядом очей".

Ніхто не хотів учитися на історичному факультеті, бо професорів заарештовували щороку, і всі знали, що історія — "це паспорт на загибель".

Діди—перевізники — це образ епохи. Вони перевозять командирів із німецького оточення і лають їх за відступ.

Одного діда розстрілювали за перевіз. А він: "Стріляйте, не крутіться перед очима. Програли ви війну".— "Чому?" — "Не скажу".

Наші трибуни робили якісь невідомі майстри з особливого дерева і, мабуть, заклиали, заворожили її. Бо з неї ніхто не міг сказати правди, навіть найбільші сміливці.

Як боляче, що знищили хутори на Україні. Скільки це коштувало грошей. І як би пригодилося це зараз! Як зіпсували наш чудовий пейзаж, і скільки холоду, бездушності в цьому "непотребстві".

Зло — від людської дурості.

Два вороги покалічили мені життя. Гітлер одняв народ, хату, нещасних батьків. Б.— вигнав з роботи жінку, одняв у мене гроші, зав'язав мені творчість. Він же знищить, очевидно, і моє ім'я. Я вже фактично не робітник кіно, якому віддав шістнадцять кращих років. Мене "випхали" з Києва, залишивши нещасних батьків безпритульними. Самі повтікали в закритих машинах, не побачивши "ні одної сльози". Не можу простити...

У дрібних душах немає високих почуттів до героїчної многотраждальної людини. Про це говорить стан занедбаних кладовищ, боязнь трауру. "Кладовище теж дзеркало живих".

Минає рік війни. Убитих — мільйон. А герой один — Люба Земська. "О Україно, як же ти збідніла героями!"

"Мені хочеться попрацювати ще десяток років, але коли бдя перемоги треба було оддати моє життя, я б віддав не задумуючись, без всяких вагань".

Інженер, киянин, син професора медицини не знає, хто такий Юрій Яновський, що написав: "Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур'янові, бур'яном забиті".

"П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, навезених з Франції, Італії та інших окупованих країн". Нема на світі нічого, щоб не вивозилося з нашої України. "Чинovníк Неофіт вийняв з коробки цигарку. Вмить запалало п'ять сірників. Неофіт упустив на підлогу бумажку. Шість пар рук розривають бумажку на шматки. Неофіт рывкнув на шофера. Сім сердець возненавиділо шофера. "Який же я сильний, який же я грізний і мужній, ах, чому ж я марно загубив свої молоді літа? — подумав він".

У Києві зірвано Печерську лавру. Я хотів би, щоб мене поховали на цих горах, звідки видно рідну чернігівську землю. Ці гори прекрасні, якби ще їх не зіпсували винними складами і всілякою гидотою, що її навезли туди безбатченки, позбавлені прекрасного, перед війною.

"Там, на фронті, справжнє братство народів—бійців. Всі народи, всі нації — всі рівні, у всіх однакова любов до Батьківщини, до дітей..."

В кілометрі від фронту бійці і командири орють і сіють. їм не важко, бо цю землю "можна їсти".

"Перемагають горді, а не жалісливі".

Прийшли німці, побили перевізників, примусили їх перевозити на другий берег. Діди попливли, а посередині Дніпра попрощалися один з одним, та й поперекидали човни, потопивши німців, і самі потонули.

"Всяка буває душа — одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема..."

"Самий сильний звір у лісі не тигр, а тхір. Він смердить".

"Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий зорі. Що кому".

"Я глибоко переконаний, що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу: убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок.

Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що виросло серед грубості і байдужості до своєї жіночої статі. А найстрашніше — що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину, їх не учили Батьківщині — їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців".

ДРУГА ЗАПИСНА КНИЖКА

Сорок другого року в Києві в тридцятиградусний мороз вели на страту сотню напівроздягнених матросів. Люди завмирали від жалю і страху, а фашистським вовчим душам тільки того й треба було.

Кияни не витримали, стали знімати з себе одяг і кидати засудженим. Ті відмовлялися, говорячи, що дійдуть і так, а вони, раби, хай гуляють на гітлерівській "волі", і затягли пісню "Раскинулось море широко".

Герой N був немолодим чоловіком. Коли його запитали, чи страшно було йому в атаках, він сказав, що дуже страшно. І думає, щодо кінця війни його вб'ють. Але є невеличка надія, що лише поранять, і тоді зможе ще побачити свою маленьку доньку.

Командир був поранений. Але коли побачив, що атака захлинається, виліз наперед, крикнув своїм бійцям: "Ви ж герої!" — і повів уперед. Це забезпечило славу перемогу і врятувало роту.

Командира запитали, яку нього вистачило сили це зробити, та ще й назвати напівживих від жаху людей героями, повести за собою. Він сказав, що справді вважає їх героями, яких ще не бачив світ. Він лежав, так як і всі, скорчившись під осколками, але раптом відчув, що знаходиться не в ямці, а на земній кулі, і це її він повинен захистити. "Світ дивиться на нас як на єдиний порятунок". Кожен із вас хотів би скоріше потрапити додому, до своїх рідних. "Але я хотів би, щоб ви знали, що за спиною нашого особистого яке величне — загальнолюдське. Це і є те, що помагає мені одриватися од землі під градом мін".

Дізнався від перебіжчика, що на окупованій Україні читають мої листівки зі сльозами на очах, переходять на наш бік. І я дуже радий, що допоміг людям у страшну годину життя.

Як жаль, що наші законники не розуміють становище оточенців, оголошують їх державними злочинцями і гонять у табори. Як мало у нас любові до людини. Вона замінена формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком: "Народ безсмертний!.."

"А народ із смертних людей, що страждають, мучаться, потерпають. Кому скажу? Де ви, товаришу Сталін?"

Опіум для народу — самогон. Заливають горе. Є ще одна утіха, як не дивно, — карти. Селяни примирилися вже й з колгоспами. Це краще, ніж бути німецьким рабом.

Селян не люблять і не поважають міські люди. "В душі їх ненавидять і бояться. І не хочуть думати, що на селянському багатомільйонному горбі і шкурі вирости індустріалізація країни і все, чим користується інтелігентне державне міщанство.

Так працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно—музично—літературно—вокально—кабінетний, партійний лицар нашого часу. Завив би вовком".

Як би мені не хотілося дожити до того моменту після війни, "коли кожен дурень і бюрократ, не дивлячись на якого народ переможе фашистів, заявить, що перемога

сталася саме завдяки йому, що кріпив оборону, коли дурень стане священним і недоторканим, не підлягатиме критиці". А од мистецтва вимагатиме панегіриків. Хочеться вірити, що загинуть не всі кращі люди, що вони чесно і одверто "побажають кращого, розумнішого".

Глибоко вразила загибель Шостої армії. І сталося вона, на мою думку, не через об'єктивні причини — силу німців, а з—за недоумкуватості одного—двох горе —вояк, які, пославши армію так далеко вперед, не подумали про "широту коридору" про всяк випадок.

Раніше боролися за віру і батьківщину. Тепер таких понять внаслідок класового виховання нема, "душа стала дірява у людини".

Провал Шостої армії — "важка розплата за нищення кадрів 37—го року... Хто знав правду? Смутна і трудна наша історія".

Говорив із верховним прокурором про те, яке враження справила на тих, хто блукає у прифронтовій смузі в тилу у німців (а їх близько мільйона!) моя листінка-звернення. Буду радий, коли до цих нещасних людей замість карного підходу підійдуть по—людськи.

Ще один дурний генерал вважав, що чим більше загинуло у частині, тим краще вона билася.

"Мені сорок вісім років. Моему серцю — шістнадцять. Воно зносилося від частого гніву, і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку речей навколо підточила і зв'ялила його". Мабуть, я дратую людей, як приспане сумління.

"Важко носити непохожості торбу. Важко бути одному".

Я не зміг би радуватися перемозі. "Образ нещасної моєї України, на полях, і ні костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все".

Є члени партії, що закінчили інститути, професури. Вони філософи, ерудити. Працюють на посадах помічників великих людей. Але абсолютно позбавлені почуття реальності, знання життя простих людей, їх труднощів. Вони не можуть і не вміють слухати, перебивають, говорять лише самі, і тільки про хороше, користуючись давніми спогадами про батьків—селян плюс ідеалізована дійсність програмних постанов, підкріплена сільськогосподарською виставкою. Все добре, все прекрасно. Не треба нічого невеселого, сумного.

Треба написати оповідання про дівчину, яка стала вагітною од німця— гвалтівника. Що робити? Народиться дитина, її ненавидітимуть люди, воно й само себе ненавидітиме. Аз другого боку — чим же винна дитина? Хіба я не мати? Ні, не мати. "Мати — це щось інше. Це любов, і радість, і продовження роду. Мати — це згода, і одвертість, і спокій. Я не мати". І він не батько, а жорстокий звір, що вішав людей. І дівчина задушила дитину. Ніхто й не питав, куди вона поділася.

Треба написати оповідання про вчителя—лейтенанта, який повернувся з фронту без руки. Через два місяці його покинула дружина. Він був у розпачі. Підійшла до нього прибиральниця Христя, гарна, скромна сільська дівчина, і сказала, що любить його й ніколи не покине. Вони одружилися, живуть щасливо, мають дитину. Усе село любить

їх і милується їхнім щастям і вірністю.

У генерала кавалерії Бобіна поранено сина. Він звелів його покласти в танк. В машину влучає снаряд, вона горить. Генерал, будучи сам поранений, бачить, що бійці йдуть здаватися у полон. Звелів їх покликати. Підбігли до нього воїни, і сказав їм Бобін пробиватися до своїх, говорячи, що не просить він рятувати свого сина, а вимагає рятувати себе і Батьківщину.

Генерал вирвався з оточення з п'ятьма тисячами солдатів. "Це була трагедія Шостої армії, що її уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишилися. Подумати тільки, скільки людей загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями".

Один із маршалів вимушений був сам вести в атаку бійців і командирів, соромлячи їх за нерішучість і боягузство. Один із бійців міг би відповісти:

" — Так, шановний маршал, коли дійсно ви нас так виховали у червоно-армійських ансамблях пісні і пляски, і в малій крові на чужій території, і в безбатьківщині, і в відсутності персональної гордості і достоїнності, що ми отакі от, то біжіть в атаку перші".

"Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніш, ніж були створені самі твори...

Під час трагедії Шостої армії випадково вирвався з кільця один із командирів. Блавав подати допомогу оточеним бійцям, яких ще можна було врятувати. Але йому не повірили, побоялися, чи не шпигун, заарештували, допитували, а тисяча солдат так і загинула.

"...Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи вжитті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч".

"У Білгороді вісімдесят процентів молодих жінок повиходили заміж за німців". Ми будемо їх карати за це, не подумаємо над тим, що самі виховали зрадників і безбатченків.

"Ніколи письменник не був, по суті кажучи, таким одірваним од народу, таким байдужим до нього, таким кабінетно—дачно—приймним, як зараз. Письменник знелюднів. Він винен у цьому і винна влада, що не подбала про іншу його роль. Письменник перестав бути учителем народу".

Перше, що треба зразу ж після війни категорично змінити,— це всю нашу систему шкільного і дошкільного виховання.

І причина наших перебільшених втрат, хаосу й слабкодухості в жалюгідному становищі вчителя, у хибній системі виховання. Безправний, неша-нований учитель і такий же малорозумний Наркомос не можуть забезпечити державі гарну молодь, якими б високими і гарними не були тези прагнень компартії.

Па жаль, немає у нас народного вчителя — вірця для наслідування, достойного,

чистого і авторитетного. Він часто є безправним попихачем будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька. Тому й потонула молодь у неуцтві, безхарактерності, безвідповідальності і зраді.

"Страшна не смерть — страшна мала ціна смерті".

Побачивши, що генерал застрелився, бійці почали його лаяти останніми словами. "Стрілитися можна тільки останнім, коли вже кругом мертве і перед генералом ганьба полону. А не поспішати, як підлому зайцю, в небуття, кинувши напризволяще своїх нещасних людей, що слухали лампасів".

Армії не вміють відступати. Німці гинуть, знищуючи ворогів, а наші тікають, і їх по дорозі б'ють. Евакуюють дивани, стільці, "всяку чепуху-вину", н поранені гинуть, пересуваючись по дорогах пішки. "А в пресі вже рік ні слова критики, ні слова перестороги, нічогісінько. Цілковитий "іром повий, раздавайся". Стид і сором! Ворог тремтить! Ворог боягуз, і прочіс брехні".

"Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить учителів, бо загинуть и армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж полижуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Всі цілі і здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрактиковані краще од німців ще і тридцять сьомого року".

Ні ІНШІ хиби, всі болячки не викриваються, і це дратує наших бійців і злиті, їх, ик би чесно і сумлінно не ставились вони до війни".

При переправі через Дон білгородський комендант вирішив перевірити у всіх рушниці. Назбиралося більше трьох тисяч машин, налетіли німецькі бомбардувальники і знищили все дотла. І все через одного дурня. Ніхто його не ім'я, не розстріляв. Мабуть, він десь і досі "не пускає".

"Дурень — не обов'язково Іванушка—дурачок. Дурень нині часом закінчу дно факультети, займає високі посади, має ордени, партстаж". Він вміє виголошувати блискучі гладенькі промови, і ніхто його ще за 25 років не освистав.

"На роботі він не працює, він не робить нічого, бо робити він нічого не годен. Він може лише щось "провернути", "двинути", "утрамбувати", "ув'язати" і т. ін. Він розповсюджений, як бур'ян. Він скрізь".

"Другий, це не дурень. Це звичайна собі добра колись, лагідна, чесна і сумлінна людина. Її спіткала найважливіша хвороба нашого часу, її призначили на посаду, якій вона ніяк не відповідає, у неї не вистачає на цю посаду ні розуму, ні знання, ні широти світогляду. Вона через рік робиться недоброю, нечесною, злою, холодною, криводушною і глибоко нещасною і робить нещасними навколо себе сотні, а то й тисячі людей".

Один борець утік із німецького полону, нікому не сказав, героїчно бився і був поранений. У госпіталі ненароком сказав, що утік з полону. Його судили і розстріляли!

"Був у Ворошиловграді інститут імені Шевченка, звичайно, з викладанням руською мовою, в якому не було в бібліотеці жодної книжки Шевченка. Які оригінали! Таких других не було і нема у всій Європі".

"Багата держава, яку утворюють бідні люди,— абсурд! Держава не може будувати

всій добробут на бідності і обдертості своїх громадян".

"...Багато—багато добрих людей у нас, і хочеться самому до самої смерті творити для них добро".

Я в Москві, біля рідної, невгамовної дорогої подруги. "...Ударило сорок вісім років". Спасибі, Боже, що дарував мені так багато літ. Я міг би загинути уже сотні років. "А живу і здібний ще творити".

Кращі роки життя пішли на боротьбу з мерзотою і ворогами українського народу. "Я пасинок у влади. Я не сіль. Сіль — Корнійчук, Бажан і навіть Панч. Вони І рангу, я другого. Одіозне моє становище підозрілої неповноцінної людини серед свого народу на своїй землі зробило моє життя важким, сумним і нещасним".

"Чому той, хто не виконав, може сказати "я забув", вважаючи себе чесною, гордою людиною, а не нікчемністю собачою"?

ТРЕТЯ ЗАПИСНА КНИЖКА

1943

Переді мною знову рідна земля України — неорана, засмічена. Скрізь побиті танки, трупи наших людей і ворогів, трупи коней. Скрізь лише жінки і діти.

Чи наркоми роз'їжджали по селах, збирали свій понівечений, розпорошений народ, утішали вдів і сиріт, допомагали пораненим? Ні. Вони вудили рибу в Дінці, смачно обідали, розповідали анекдоти і годинами розмовляли по державному апарату зі своїми "уфимськими самицями".

Микита Сергійович Хрущов прочитав сценарій "Україна в огні". Він йому дуже сподобався. Радив надрукувати українською та російською мовами, щоб люди читали й знали правду. Запропонував уряду проект про нову форму шлюбу (загс), про орден Богдана Хмельницького. Розруха в містах величезна, треба подумати про житлове будівництво, архітектуру.

Закінчили фільм "Битва за нашу Радянську Україну". Може, її заборонять або скажуть скоротити важке, "небравурне". Знаю одне — фільм абсолютно правильний, і правда його "у грандіозності горя відступу і неповності радості наступу".

Говорив із Хрущовим про проблему землекористування в колгоспах, яка мене давно цікавить і хвилює. Чверть гектара землі на родину — це дуже мало. "Треба не бідністю заганяти основних людей країни до колгоспу, а навпаки — достатком і законним обов'язком". Родина повинна мати цілий гектар, щоб було де працювати дітям, колгоспникам у вільний час.

"Є декілька причин бідності — безземелля, відсутність тягла, стихійне лихо, відсутність посів матеріалу. Колгоспний лад не має цих причин. Отже, коли колгосп бідний, я завжди кажу: шукайте дурня. Дурень — голова колгоспу і є єдиною, основною причиною бідності".

Київ був мільйонним містом. Зараз тут лише купка злидених людей — жінки та каліки.

Я знову в Москві. Привіз із Києва свою стареньку матір. Дізнався і тяжку новину: моя повість "Україна в огні" не сподобалася Сталіну, і він заборонив її до друку. Важко

на душі. І не тому, що пропала марно праця, чи тому, що возрадуються вороги, а тому, що це — правда. "Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо". Значить, нікому вона не потрібна, і ніщо не потрібне, крім панегірика.

Мати живе в моїй кімнаті. Трохи легше на душі. Батько помер, проклинаючи Сталіна і вважаючи його одного винуватцем усіх нещасть українського народу.

"Заборона "України в огні" сильно пригнобила мене". Вірю однак, що, не дивлячись на громадянську смерть, кіноповість буде прочитана людьми і допоможе їм. Знаючи Україну, її страждання, я не міг не заступитися за свій народ.

Хрущов суворо відчитав по телефону, що я підвів його, написавши ворожий і шкідливий твір, яким Сталін так обурений. Отже, треба чекати розправи.

Є командири і політпрацівники, які два роки проливали кров, щоб визволити землю від ворога. А зі своїми людьми на звільненій території поводяться грубо, навіть жорстоко, як із чимось ворожим, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а й рідні люди.

У Середній Азії і на Кавказі торгують пораненими москвичами. Дають 6—7 тисяч карбованців, щоб супроводжувати додому інваліда. Це було право на в'їзд у столицю. Потім таким же чином купляли собі квартиру і прописку в столиці.

"Звужується життєве коло. Я почуваю себе ізольованим і самотнім. Очевидно, хтось добре попрацював над моєю ізоляцією".

"Од своїх я знав здебільшого образи і провінціальну дику зневагу. Бог з ними".

ЧЕТВЕРТА ЗАПИСНА КНИЖКА

1943

"Господи, як мені остогидли за чверть століття слова — "український націоналізм!"

Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс із кінематографії. А велика громадська робота мені не судилася. Її роблять люди слабкі і немічні духом. Мене не пущено в "атмосферу авангарду державного штату". Ізольований і самотній, я боюся за долю народу.

У наших колгоспах великий процент людей, що не працюють безпосередньо на землі. Голова колгоспу, як правило, робиться п'яницею. На збирання хліба виходять о дев'ятій, якщо не о десятій годині.

"Ніколи не бажав і не побажаю зла народу руському, а бажаю йому перемоги, слави і добробуту на довгі віки. Буду вважати себе щасливим робити на його користь і на славу все, що тільки здатна моя душа, пам'ятаючи, що по закону загальнолюдському не осудить він мене за мою безмежну любов до мого українського народу, якому я служу всіма силами своїми, всім серцем і розумом своїм, стривоженим долею світової війни..."

1944

Увесь Київ зруйнований вщент. Підірвані найкрасивіші і найцікавіші в архітектурному плані будинки Хрещатика. Виявляється, щодо цього доклали руку не лише фашисти. Наші, як завжди, вирішили перевиконати програму, знищуючи будинки з кількома фашистами і сотнями наших людей. Це ж стосується і нашої святині Лаври.

Але кому про це скажеш?

Тяжким було побачення з Хрущовим. Я в його очах упав навіки, і немає мені прощення за "Україну в огні".

Сьогодні виключили із Всеслов'янського Комітету. Очевидно, виключать і з інших. Зашморг навколо шиї затягується. "Єдине, що мене заспокоює,— моє чисте сумління". Виключили з Комітету по Сталінських преміях, зняли з посади художнього керівника Київської кіностудії.

"...Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе врівні, на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика".

"Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне те, що прекрасне".

Сьогодні мені сповнилося п'ятдесят років. Якби вірив у Бога, попросив би ще років десять ясного розуму, щоб зробити для свого народу щосьдобре.

Живу в Москві, зневажений друзями при владі та убогими властями.

1945—1956

1945

"Сьогодні роковини моєї смерті.

Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу і поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене. Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягаря неправди й зла. Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості".

Народ вихований у прагненні подвигу. Американці кажуть, що ми такі бідні, що нам і не шкода розлучатися з життям, але це дурниці.

" Недавно у кремлівській лікарні престарілий духовний жебрак Дем'ян Бедний зустрів мене і каже: "Не знаю, забул уже, за что я тогда обругал вашу "Землю". Но скажу вам — ни до, ни после я такой картины уже не видел. Что зто было произведение подлинного великого искусства".

Своєю продажною критикою він ледь не привів мене до могили, забрав років десять життя і зробив надовго гнаним та нещасним.

Москва. Болить серце. Сиджу один біля вікна. "...Хочеться мені зібрати останні сили і полинуть на Вкраїну".

"Я один за межами України моєї, землі, за любов'ю до якої мені мало не одрізали голову... великі вожді і малі їх слуги — українські недобитки убогі в великих і менших чинах".

"Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни. Про яке мистецтво ви говорите?"

"До речі, за час війни у нас добавилось товстих людей, і це при загальному зубожінню".

Мені сказали, що я буду працювати в Москві. Їхати в Україну не потрібно, бо там

так мене "проработали", що тепер потрібні зміна місця і час. Я подумав, що це прихована форма заслання.

Був на параді Перемоги. Жуков виголосив промову. Згадав загиблих — тридцять чи сорок мільйонів. Але не зробив паузи. Ніхто, крім мене, не зняв шапки. Жаль мені героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. І не стала перед їхньою пам'яттю площа на коліна, не зітхнула, не зняла шапок. Тільки з неба мов дощ, плакала природа, ніби віщуючи щось людям.

"Вони не хочуть, щоб я жив на Україні. їм соромно і страшно мене. Тому вони ненавидять мене".

"Я належу людству як художник і йому я служу, а не кон'юктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам..." "Мені соромно, так соромно, ніби я винен, що люде бідні, погано одягнені, невлаштовані і перевтомлені. Ніби я обдурих їх, чогось їм набрехав і витягую з них жили, ніби я одняв у них свята, і спокій, і лагідну вдачу і зробив їх нещасливими, насадивши над ними багато поганих дурних начальників з холодними кволими душами".

"Моя доба найжорстокіша й найвеличніша одночасно. Се така ж правда, як вічна власність колгоспника на землю, себто як вічний обов'язок його її обробляти і здавати урожай державі".

"По своїй натурі я не можу, не вмію бути вдоволеним. Я з нещасливими, з бідними, з невлаштованими".

Пригадав, як один товариш радив розкидати, як він це робить "тут серпочок, тут молоточок, тут зірочку", щоб сподобатися.

Хочеться писати про смертельну рану свого народу, який втратив п'ятнадцять мільйонів не чорнилом у Москві, а кров'ю і сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах Матері—Вдовиці. Але... потрібна "правда возвышенная".

"Повість полум'яних літ" лякає начальство.

Здається, що вмеру в Москві, так і не побачивши України. Попрошу Сталіна, щоб з грудей вийняли моє серце перед спаленням у крематорії і поховали над Дніпром на горі.

1946

В усіх моїх творах є сцени прощання, розлуки. Це, мабуть, наше національне. "Розлука — се наша мачуха". Нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не впросити...

Пишу, розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім—усім, що любив на світі над усе, чому служив, чому радувався.

Я ніби навіщував собі недолю в творах. В майбутньому люди прийдуть до Бога, до божественного в собі, до прекрасного і безсмертного.

Починає гриміти "Молода гвардія" Олександра Фадєєва. Приходив до мене веселий, здоровий. Уже член Верховної Ради і Голова Комітету по Сталінських преміях. Став доводити, що мої "Битва" і "Перемога" не заслуговують премії, оскільки я "штрафник",

та й фільми документальні. Ніби я когось просив про ту премію. От сиджу тепер із трьома ТЯСЯЧИМИ

карбованців на місяць, як і мій гример. І це, як казали, "художник зі світовим іменем"!

Читав у Спілці письменників "Життя в цвіту". Слухачі були збуджені і схвильовані, довго аплодували. Вони ніби раділи, що я не загинув від удару грубого і жорстокого кулака, не став духовним калікою, хамом і лакизою.

"Згинув патріархальний устрій одноосібництва. І разом з ним щезла з життя безповоротно краса побуту, повір'я, одежі, тихої лагідної поміркованості".

Горять огні, мають прапори Перемоги, грає музика. Гримить майдан, виють радіо—поети панегірики маршалам і його коням, а на полі, позапрягавшись у плуг, "орють вдови й корови, тихо плачучи. Кому є діло до їхніх страждань? "...Будь проклят всяк, хто п'є, жере і сміється, пишучи сьогодні про добробут".

Треба описати, як дівчата збираються на вулиці, "на колодках". їм хотілося ласки, веселощів. Але хлопців немає і не буде, бо всі загинули. Ще й їсти нічого. Чого ж ми так недобре живемо?

1947

"Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Вкраїні вищі школи давно вже переведено на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна...

Хочу вірити, що не знає..."

1948

"Якщо начальник, спонукуваний невідомими вам домашніми або службовими драмами, діставши де—небудь у ще вищого начальства прочухана, почне кричати на вас, не падайте духом, не біжіть вішатись, не проклиняйте життя. Ви можете дуже ласкаво, більше того, співчуваючи йому, сказати чемно:

— Не утруднюйте себе криком. Повірте, що навіть звичайна розмова з вами приносить мені справжнє страждання завжди".

Треба описати Київ — місто—герой, місто—мученик. Проте, як нівечать його архітектуру бездарні люди, ставлячи у найкращих місцях жалюгідні коробки. "Ті держави здатні ставати великими, у яких великі малі люди".

"Він був схожий на великий рояль, у якому чомусь грали тільки три клавіші. Решта вистукувала розпорядження".

1949

Чотири години сидів у машині, дивився на людський потік і не побачив жодного веселого обличчя. Чому люди такі нужденні, втомлені, невеселі й некрасиві?

"Він так звик не поважати, що навіть, коли не похвалити вже було не можна, він і хвалив так, ніби робив догану".

Не слід хитрити з читачем. Треба писати так, ніби н останній свій день, як заповіт любим дітям.

Не треба боятися захоплення, а треба боятися лжі й утриронки.

Ніякий ряд живих і цікавих сцен у творі не затулить відсутності ідеї в ньому. "Для того, аби бути письменником у нас, треба багато більше мужності, ніж для воєнного героїства".

"Таке ось каліцтво: голова з вищою освітою, серце .і нижчий), а шлунок зовсім темний і потребує много харчу і напоїв".

1952

Летить мій час і труд мій гине марно. Заборонили мою недописану "Каховку". Вся подорож, думки і мрії, весь творчий величний і красивий план твору — все ні до чого. Які попередні мої твори "Китай", "Прощай, Америко", "Антарктида", "Повість полум'яних літ", та, фактично, й "Мічурін".

Про людей треба судити з того, в чому вони зазнали успіху, а не з того, де вони потерпіли невдачу. "Боець з хибами все—таки боець, а муха без хиб — всього лише бездоганна муха".

У Новокаховському пологовому будинку на десять народжень вісім байстрят. Матерів можна лаяти, ненавидіти. Але не забуваймо, що це велика драма народу. Чоловіків забрала війна, особливо по селах. Тому дівчата невимовно страждають і йдуть на такий гріх.

Українські письменники уже увійшли в суперечність з існуючим станом справ у державі. Центральний Комітет партії України й Уряд говорять і видають документи російською мовою. Цією ж мовою викладають у вузах та десятилітках міст. "Таким чином, або треба переходити всьому культурному процесу зверху донизу на українську мову, або бути послідовним і кінчати українську літературу і не ставити письменників у жахливе, незavidне, складне становище, яке не має собі подібного, мабуть, у всьому світі, в жодного народу, що поважає себе, і уряду, що поважає свій народ".

1954

Сьогодні моє шістдесятиріччя. Багато привітань, але тільки з Москви, а не з Києва.

Андрій Малишко якось розповідав, як Чарлі Чаплін заявив, що "...слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного митця — мислителя і поета. Він назвав моє ім'я, від чого, очевидно, українська частина нашої радянської делегації діячів культури ніяково опустила очі, не знаючи, як реагувати..."

Розмовляв із колгоспниками про переселення підчас будівництва Каховського моря. Несподівано почув правду, що вони проклинають усіх, хто це придумав і здійснював, як проклинали і ті, хто проводив переселення. Ніхто не вірив, що зникнуть плавні і все, що в них жило. Технікою вирубали плавні за одне літо. Руйнуються старовинні козацькі церкви. Ніде не видно веселих облич. Важко живеться народу. Ніде не співають. Є горілка.

Порівнюю селянські хати з квартирами письменників, критиків та інших "діячів", квітучих і вгодованих. Найбільше ми боролися проти "зрівнялівки". І жоден не відважився подати приклад скромності власним життям.

Безбатченки і пройдисвіти вирубали на березі майбутнього Каховського моря 10 000 кубометрів прекрасного соснового лісу, хоча в цьому не було ніякої потреби.

Секретарки говорили зі мною так, ніби перед ними був найлютіший ворог. А може, вони копіювали своїх начальників? Мав дуже милу розмову з одним високим начальником. Раптом прийшов один із підлеглих. Як же змінився мій знайомий, яким став жорстоким і строгим, бездушним. Звідки такий артистизм, така звичка до зверхності, до "вправління мозгів", можливо, розумній і нещасній людині?

Радий, що прийняли мій проект прикрашення шлюзу Каховської ГЕС. Це будуть запорізькі чайки, пам'ятник нашим славним предкам.

Десь планують відзначати моє шістдесятиріччя. А я лежу хворий, без грошей, і не знаю, як заробити на прожиття.

1955

Дозволили поставити на Мосфільмі "Поему про море", хоча заздалегідь запланували фінансову катастрофу.

1956

Згадую слова знайомих: "Нове наше море — нове наше горе". Так і ввесь народ про це говорить.

ЗАПИСИ, НЕ ПОЗНАЧЕНІ ДАТАМИ

"Навіть мене, що я мушу проявляти: твердість чи гнучкість? Бачив уже я і твердість в роботі, і гнучкість, а самої роботи не бачив". "Чому не кажуть: проявіть розум, проявіть доброту, турботу, чесність, увагу і нещадну вимогу акуратності, смаку і витонченості в роботі".

Усі архітектурні пам'ятники по всій країні перетворено в нужники. Хто ж винен? Раднарком? Мабуть, усі ми — мовчальники, підлабузники, непротивленці...

У мистецтві завжди була і буде боротьба людських пристрастей. А якщо пристрастей нема, немає і мистецтва, є лише нудні керівники.

"Нема добра на Україні. Мало ми шанувались. Все думали вимітати залізною мітлою та "кальоним" залізом. Та все доказували щось там одне одному".